

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
ved *W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson*

INDHOLD:

C. J. Andersen:
Esnæs Mølle og Sandbjerg

F. S. Grove-Stephensen:
En skoleklasse i Åbenrå 1815

Marie Ågård Petersen:
Kristine Ågård – en Røde Kors søster

1864-bogsamlingen på Nybøl skole

Laust Kristensen:
Hamburger Polyglotten i Burkal

Bjørn Svensson:
Sønderjydernes historieskriver
(anmeldelse af Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen)

Historisk Samfund

arrangerer i år to aftenhøjskoler:

Kursus i slægtshistorisk og personalhistorisk arbejde

Tidspunkt og sted: hveranden mandag kl. 19,30, første gang mandag den 4. oktober på Landsarkivet.

Grundbog: Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland. 2. udgave ved Hans H. Worsøe. Kan købes første aften.

Leder: Arkivar Hans H. Worsøe.

Deltagerantal: højst 15, tilmelding forud er ønskeligt (evt. på tlf. 046 – 2 27 04).

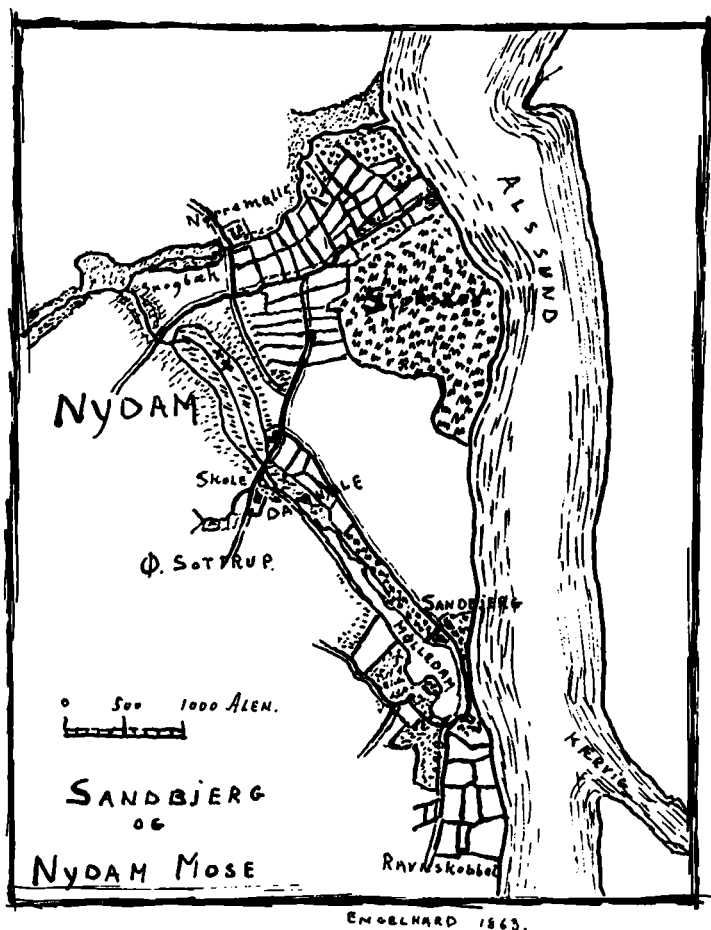
Sønderjyllands oldtid

Leder: museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev.

Tidspunkt og sted: hver onsdag kl. 20,00. Første gang onsdag den 27. oktober på Landsbiblioteket.

Gennem lysbilleder, demonstration af oldsager og ved selvstændigt arbejde vil deltagerne blive gjort bekendt med de arkæologiske fund fra vor oldtid og få dem placeret i en større sammenhæng.

Begrænset deltagerantal.

Kort 1

Esnæs Mølle og Sandbjerg

Denne artikel er et udtog af en afhandling fra den konkurrence, Sønderborg amtskreds af Historisk Samfund havde udskrevet sidste år. C. J. Andersen (1890–1965) var i mange år, fra 1926, førstelærer i Vester Sottrup. Foruden at være kendt som en anset lærer, som børnebogforfatter og som levende interesseret i historie, hvad især Historisk Samfund for Als og Sundeved har høstet gavn af, var Andersen meget virksom i egnens folkelige, nationale arbejde.

A. D. Jørgensen skriver i Sønderjyske årbøger 1891, side 41: »Rixtorpernes gods lå helt overvejende i Sundeved, der var nogle og tredive gårde, af hvilke 2 lå i Skovby på Als, 19 lå i Ullerup sogn, 3 i Bovrup, 4 i Sottrup sogn, enkelte i Dybbøl, Skelde og Smøl. Endvidere var der en mølle, *Esnæs i Dybbøl sogn ved Alssund udfor Ragebøl*, og den store Skeldegård.«

»Denne mølle ydede en årlig afgift af 8 ørtuger rug og 3 ørtuger havre

og blev senere nedlagt; jordene blev fordelt på de 22 bol i Dybbøl, som hver gav $\frac{1}{2}$ rd. i den anledning.«

For at få et indtryk af denne mølles størrelse kan det anføres:

$$\begin{array}{rcl} 8 \text{ ørtuger rug} & \text{a } 12 \text{ skæpper} & = 96 \text{ skæpper} \\ 3 \text{ ørtuger havre} & \text{a } 20 \text{ skæpper} & = 60 \text{ skæpper} \\ \hline & & 156 \text{ skæpper} \end{array}$$

Til sammenligning var afgiften af et helt bol i Varnæs 4 ørtuger og 16 skp. havre eller 96 skp., så Esnæs mølle har altså svaret en afgift som af godt og vel $1\frac{1}{2}$ bol, hvilket viser, at møllen har været af en nogenlunde antagelig størrelse, omend ikke af de største.

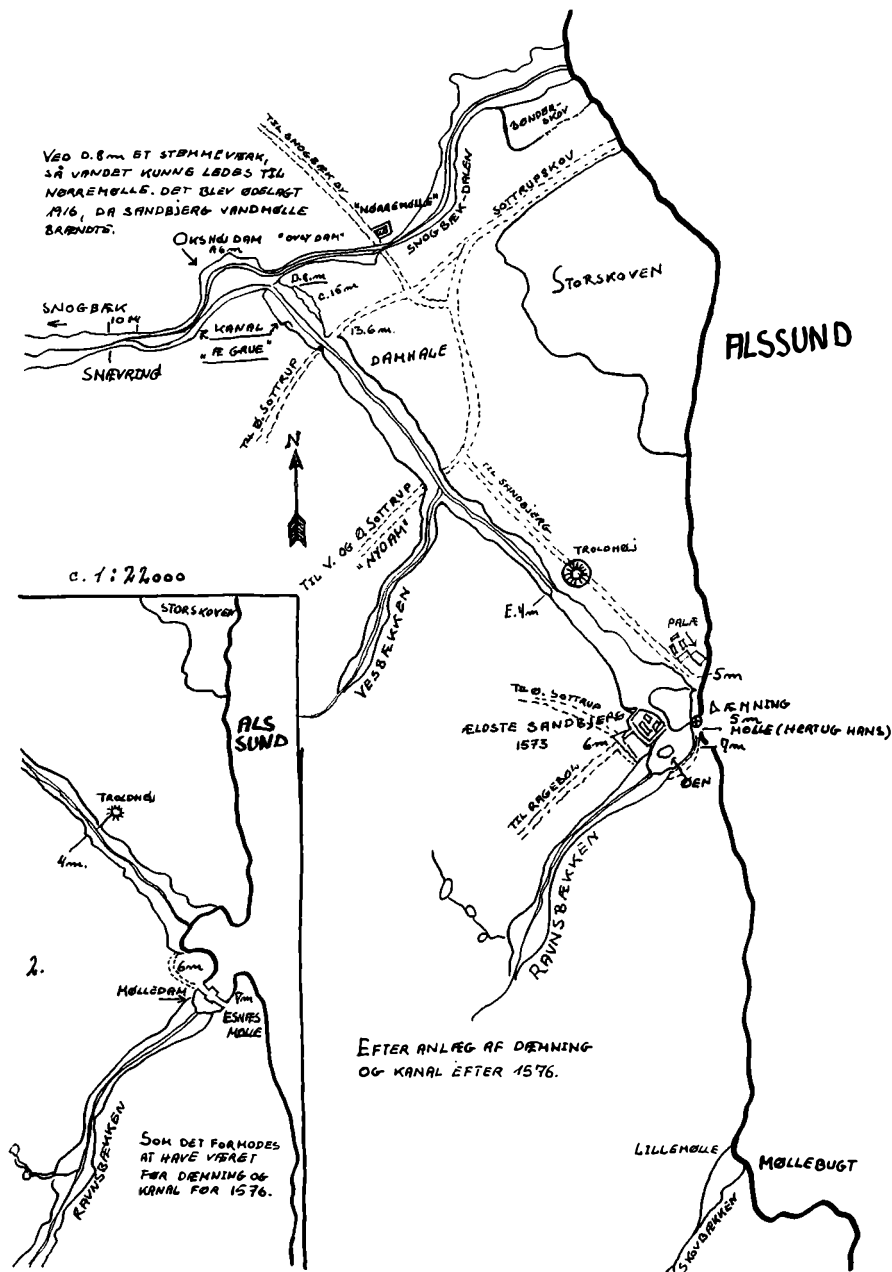
7. januar 1474 overdrager Christian I dette Rixtorp-gods i Sundeved som forlening til sin dronning, Dorothea, der i forvejen allerede havde Sønderborg len i pant af kongen.

Emmeke Wonsflet til Avnbøllund nævnes 1506 og senere 1530. Hans datter Dorothea Wonsflet, nævnes 1543 som gift med Erik Uke fra Skovbøl, og hun er nogle år i forvejen af kongen blevet forlenet med en del af de Rixtorpers gods, nemlig: fire bønder i Avnbøllund, Esnæs mølle ved Allsund og et bol i Smøl.

Det er sandsynligst, at allerede Emmeke Wonsflet har haft det nævnte Rixtorp gods i forlening, og at det så ved hans død nogle år før 1543 er gået over til datteren for ved hendes giftermål med Erik Uke at overgå til ham.

Ved delingen af Sønderjylland 1544 mellem kongen, Christian III, og hans to brødre, Hans og Adolf, fik Hans foruden sin øvrige del noget af de Rixtorpers gods i Sundeved, og 1570 skænker han til sin brodersøn på Sønderborg, Hans den Yngre, »Esnæs mølle ved Allsund, tre bønder i Sottrup og to på Als«. Ved samme tid synes Erik Uke at være død, så forleningen er ophørt, for fra nu af hører man ikke mere om Esnæs mølle. Med ved samme tid er det, at hertug Hans i Sønderborg tager fat på sit byggeri ved Sandbjerg i Sundeved.

Men hensyn til Esnæs, så nævner Johannes Schroeder i sin »Topographie des Herzogthums Schlesvig« (1838) ganske kort, ligesom i forbigående, under Dybbøl: »2 kahten hiessen vormals Ossenis und Essenis«, og straks herefter nævner han også Lillemølle. Der er her sikkert ikke tale om to Steder, men kun om ét, nemlig Esnæs. Schröder har sin oplysning fra J. K. Gude, der 1778 udgav en beskrivelse af de lyksborgske besiddelser og derunder Sundeved. Men allerede 1648 er de to ord Ossenis og Essenis tomme begreber, idet Meyer på sit landkort anbringer navnene på hver sin side af Krumbækken på Broagerland, mellem Dynt og Skelde. Da hans kort trods alt er mere eller mindre kontorarbejde, og de to tyske former for Esnæs – Ossenis og Essenis – ofte er nævnt sammen med går-

Kort II. Indskudt kort 2.

dene i Smøl og Skelde, så har en eller anden anbragt navnene midtvejs mellem disse steder ved Krumbækken, for dog at give det udseende af mølle. Esnæs mølle har ligget ved Allsund, men hvor?

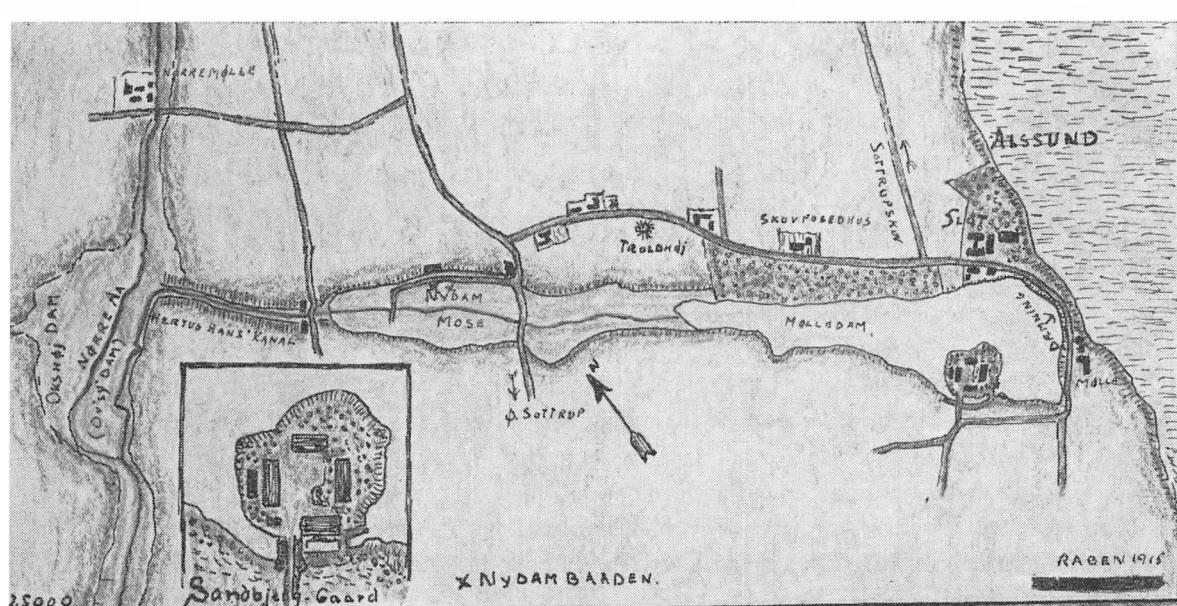
På kort II ses syd for Sandbjerg en lille bugt, Møllebugten, og stedet kaldes Lillemølle. I lavningen ud mod sundet findes spor, der kan tyde på en

lille mølledam. Der er tilløb fra en lille bæk, som kommer oppe fra bankerne ved Dybbøl. Den har selv i disse tider omkring 1500 ikke ført ret meget vand. Det kan ikke have været Esnæs mølle. Navnet Lille-mølle forudsætter måske også, at der i nærheden har været en »Store-mølle«. Undersøger man så den øvrige kyst langs Alssund, er der kun to steder, der kan komme i betragtning: Nørremølle ved Nørreåen eller Snogebækken og så ved Sandbjerg. Det første må straks udelukkes, selv om der lang tid før hertug Hans' tid fandtes en mølle, »Noramola« (Nør-åmølle-Nørremølle), men den ligger absolut ikke i Dybbøl sogn eller ud for Ragebøl. Så er der kun Sandbjerg tilbage. Det er her, hertug Hans tager fat kort efter, at han har fået Esnæs mølle med mere foræret af sin farbror, Hans den Ældre på Hansborg i Haderslev. Han har først bygget sig et mindre lystslot og anlagt en ladegård. Jorden dertil tog han fra fire bøndergårde, som han nedlagde. Når han bygger sig en bolig så nær Sønderborg, kan det have flere grunde, og man har måske lov til bl. a. at gætte på, at han i sit unge ægteskab har villet være lidt på afstand af den meget omsorgsfulde moder, dronning Dorothea. Hun døde imidlertid allerede 1571, men hertugen må også i vintertiden have beboet Sandbjerg, hvis det passer, at hans tredje søn, Aleksander, er født på Sandbjerg den 20. januar 1573. Dette lille slot er senere ombygget, men kældrene fra det findes endnu under hovedbygningen på den nuværende Sandbjerggård, og en gammel ladebygning, der skulle stamme fra 1590, nedbrændte så sent som 1926.

Kortet 2 viser et næs, der strækker sig ud i, hvad der omkring 1570 må have været et engdrag, en gammel fjordbund i en tunneldal, som har været til, før den sydlige del af Alssund dannedes, idet tunneldalen begynder på den anden side af sundet i Kærvig, som det også fremgår af Engelhardts kort fra 1863 (Kort I). Denne fjord har i de første århundreder af vor tidsregning nået helt op til Damhale (Kort III), hvilket bekræftes af, at den berømte Nydambåd i 1863 blev fundet og udgravet her, helt inde i bunden af den gamle fjord, og udgravningerne viser også fjordbundens sandlag og fauna. Navnet Nydam kommer først fra 1837, da der anlagdes en ny »dam«, en dæmning med vej over mosen ved Vesbækkens udløb.

Det andet sted, hvor man kunne tænke sig at søge efter Esnæs mølle, er ved Ravnsbækken, der har tilløb helt inde fra Stenderup, fra en mosestrækning ved nuværende Tørvemosegård og fra ret store områder af Sottrup gamle bymarker ligesom fra Ragebøl. Denne bæk må have haft vand nok til at drive en nogenlunde stor vandmølle.

I den sydlige bugt af den nuværende Sandbjerg sø ligger en lille ø, ikke engang 20 m² stor og ca. 1 m over vandspejlet. Den er overgroet med pil og elletrær, men der findes murværk, munkesten og skiferstumper i jord-

Kort III

bunden. Det er øjensynligt, at her har stået bygninger, og da man efter 1570–76 ikke mere hører tale om Esnæs mølle, ligger det nær at gætte på, at man her har de sidste rester af den gamle mølle, der forsvandt, da hertug Hans netop her lod et af sine største foretagender udføre og skabte Sandbjerg sø.

På den sydlige side af vejen, der fra Sandbjerggård fører hen til dæmningen, ligger et stort sumpet område. Det ligger ret ud for øen og overgroet med krat, og gennem dette går endnu Ravnsbækken ud i søen. Fra næsset, hvor Sandbjerggård ligger og ud til øen ligger på bunden en række store sten, og det siges, at stenrækken fortsætter fra øen over mod det ret høje næs mod øst. Dette kan tyde på, at der over denne sydlige bugt af den nuværende sø har været en dæmning, som har afspærret en mølledam, der har strakt sig videre tværs over den nuværende vej et stykke gennem det sumpede terræn langs Ravnsbækken, således at det kan formodes at have set ud som vist på det indskudte kort. Om vandet så har stået så højt op i den gamle fjord som angivet på kortet, eller der har været lave enge op til møllen, er uvist.

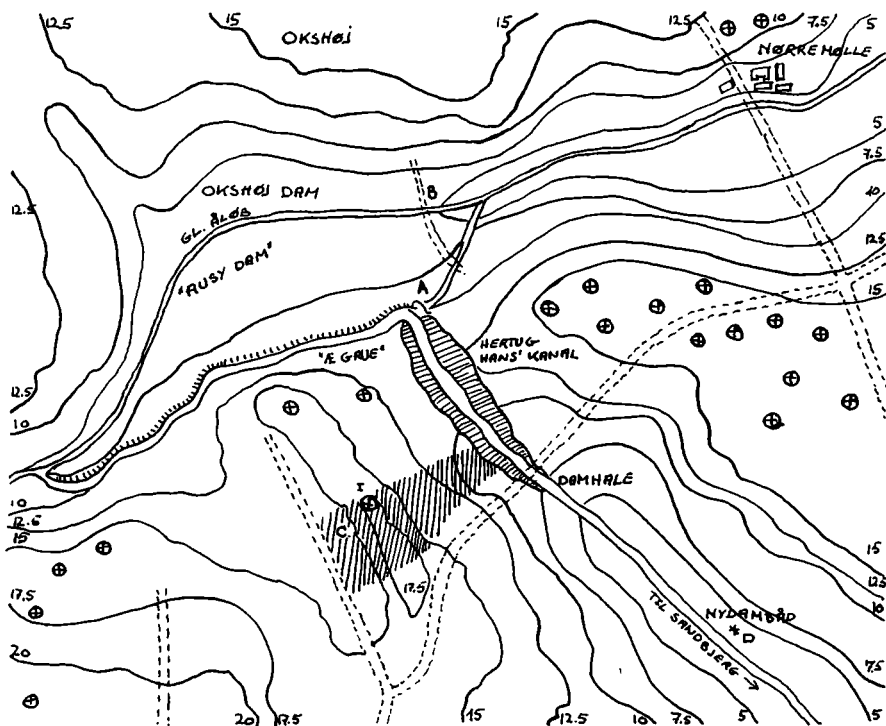
Men i alle tilfælde er det sikkert, at det er her, hertug Hans planlægger at bygge en stor mølle ved at anlægge en dæmning tværs over den gamle fjordmunding mellem de to næs, så der kunne dannes en langt større mølledam. Derved kunne han foruden Ravnsbækken udnytte vandet fra Vesbækken og fra Damhale. Men selv dette var ikke tilstrækkeligt for hans plan, og der er ikke andre muligheder end at få Nøråen (Snogbækken) til at sende sit vand ned til Sandbjerg. Her kan man følge hans plan og arbejde, idet Nøråens vand fra 1576 til 1916 løb til Sandbjerg. Derfor

kan højdekurverne på et nutidskort også hjælpe til at belyse anlægget af hele værket. Af kort IV ses, at Nørådalens bredning ved A, den kaldes Okshøj dam (Ovsty dam) ligger 6 m o. h., eller snarest en smule lavere, Damhale på den anden side af bakkedraget ligger også 6 m o. h., så en gennemgravning ville ikke få vandet til at løbe til Sandbjerg. Nørådalens snævring op mod Snogbæk ligger imidlertid næsten 10 m o. h., og der anlægges så en landkanal langs dalens kant hen til den smalleste del af bakkedraget over for Damhale. Derved bringes åløbet op til ca. 8 m o. h. altså med tilstrækkeligt fald henne fra snævringen. Landkanalen, eller det nye åløb dannes ved, at der ud mod engen anlægges en stendæmning, og bag denne (ud mod engen) fyldes op med jord. Så kommer det langt større arbejde med at gennemgrave selve bakkedraget til en kanal. Det højeste punkt ligger ca. 15 m o. h., så der skulle graves 8–9 m ned her. Afstanden mellem de to dale er 5–600 m. Den udgravede jord var der jo anvendelse for langs landkanalen, og der er spor af at have været en mindre dæmning ved B. Desuden er der endnu synlig i engen ud for kanalens munding en forhøjning, der bryder terrænets øvrige struktur. Gennem kanalen er der så igen et fald, så vandet løber ud i Damhale på 6 m o. h.

Åløbet gennem Damhale har sikkert måttet renses og udvides ned til 4 m kurven i engen ud for Troldhøj, den gamle gravhøj oppe på bakkekanten. Hertil nåede den nye mølledam. Samtidig er dæmningen blevet anlagt ud mod Allsund. Den har en højde af ca. 5 m ud mod Sundet. Ved dæmningsens nordende findes en reguleringssluse, og ved sydenden er slusen ud til møllen. Også dæmningen har i datiden været et mægtigt arbejde, og arbejdskraften til hele værket er uden tvivl fremskaffet ved at udbyde bønderne, det var jo det billigste. Det er ikke mærkeligt, at dette kæmpearbejde har levet som et ondt minde i folkesindet gennem snart 400 år, et minde om den »onde hertugs« udnyttelse af sine undergivne. Når sagnet lader hertugen tvinge bønderkonerne til at bære jorden fra kanalen ned til dæmningen i deres forklæder, en strækning på 3–4 km, så er det selvfølgelig kun sagn, dertil var hertugen en alt for praktisk mand, først og fremmest fordi der var jord nok at tage af på begge sider af den gamle fjordmunding ud mod Allsund.

Man kan sikkert gætte på, at hans ingeniør ved arbejdet, som ikke har kunnet udføres uden omhyggelig nivellering, har været Michel Fritsche fra Saida i Sachsen. Man ved, at han i 1567–68 har arbejdet for dronning Dorothea, som da fik indlagt vand på Sønderborg slot og fik indrettet springvand både i slotsgården og i slottets lysthave. Vandet fik han fra »Hønekilden« på skrænten ved den nuværende Jomfrusti. Han har også arbejdet ved det saltværk, som dronningen forsøgte sig med ved Harte vest for Kolding. Muligvis har han også hjulpet hertug Hans ved dennes salt-

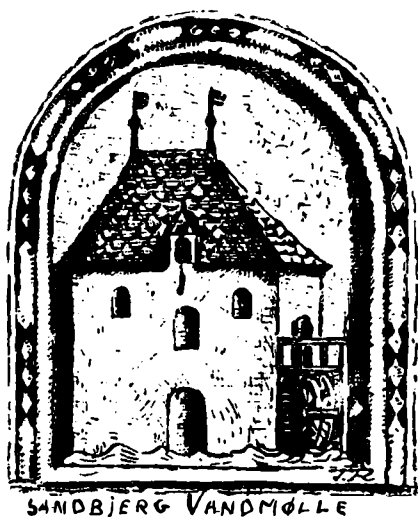
- ⊕ STEN- OG BRONZEALDERGRAVE . (NU OVERBLØJEDE (1930)).
- ⊕ I FORSVANDT OM KRING 1928
- //// STENALDERBOPLADS MED FORARBEJDET FLINT.
- A STEMMEVÆRK (ØDELÆGT 1916)
- B SPOR AF GL. DÆMNING
- C "RØLDEHÅRDS BERGE"
- D NYDAMBÅDENS FINDESTED

Kort IV

syderi i Sønderborg, da værket ved Harte gik ind, fordi der kom fersk vand i saltkilderne.

Nu løb så Nøråen gennem kanalen eller »æ grue«, som den endnu kaldes, og snart dannedes Sandbjerg sø, et mægtigt vandreservoir for vandmøllen med sine to vandhjul. Vandet stod højt nok til, at der kunne lægges en vandfyldt grav over næsset, hvor det lille lystslot og ladegården stod, sådan som det ses af den lille detailtegning af Raben på kort II – men samtidig skjulte vandet resterne af den mølle, der må have liget på øen, og denne ø dukker først frem, da vandstanden engang senere blev sænket. Dermed forsvandt også vandet fra slotsgravene, så de nu ligger tørre og anvendes som køkkenhave, gravene står endnu tydeligt i terrænet.

Endnu løber Nøråens vand gennem landkanalen langs kanten af Okshøj dam hen til den store udgravning, her er de store tilhugne granitpiller for stemmeværket væltede, og vandet har fundet sin gamle vej forbi Nørre-

Et gammelt billede af Sandbjerg vandmølle, set ude fra Allsund. Billedet viser tydeligt, at vandhjulene har haft underløb, hvilket også fremgår af møllens ruiner, som de ligger ved dæmningen den dag i dag (1964). Da møllens gulv kun har ligget ca. 1 m o. h. og hjulenes diameter ca. 3 m, ville et overfaldshjul kun kunne udnytte en del af søens overfladevand. Ved underløb fra søens bund kan derimod hele vanddybden, ca. 4 m, udnyttes.

mølle til Allsund. Gennem udgravningen løber intet vand, men dens skrænter står endnu i deres fulde højde overgroede med tjørn og brombær og er et udmærket hjemsted for ræve og grævlinge. Møllen ved dæmningen er brændt (1916), men hele dens grundplan står endnu med murrester, hvori ses fordybningerne, hvor vandhjulenes aksler gik ind i møllen. At hertugen ved sit anlæg af Sandbjerg mølle tog vandet fra Nørremølle har sikkert ikke bekymret ham stort, selv om Nørremølle vistnok på den tid har hørt under Ballegård.

Hvad hertug Hans under datidens samfundstyper og ved sin hårde magtpolitik havde samlet for sig og sin slægt, blev ikke længe i slægtens eje. Han døde 1622, og inden der var gået 50 år, var hans godser på Als, Ærø og Sundeved gået fallit og var igen kommet i kronens eje. Sandbjerg blev senere til et dansk grevskab Reventlow, og blandt Sandbjergs ejere var bondevennen Christian Ditlev Reventlow, den førende mand i 1788 ved Stavnsbåndets ophævelse, der gengav bonden den frihed, som den »onde hertug« sammen med så mange andre ved magt og misbrug af magten havde knægtet. Sandbjerg gods blev udparcelleret og solgt til godsets bønder allerede 1787. Reventlowernes palæ med to tilhørende gårde kom 1930 i privateje og er senere skænket til Århus Universitet.

Hertug Hans' lidt skumle gård og Reventlowernes lyse palæ ligger på hver sin side af Sandbjerg sø. Sandbjerggård er atter blevet en bondegård, og palæet husede en tid en dansk folkehøjskole, indtil prøjserne forbød den, men i dag færdes danske studenter fra alle samfundslag i Palæets sale og i den skønne omegn og lytter til historiens tale om udviklingen fra hertugtid til folkestyre.

C. J. Andersen

En skoleklasse i Åbenrå 1815

For halvandethundrede år siden var skolebørnene lige så livlige som de fleste er det i dag, når de skal undervises af en lærer uden myndighed. Fuldmægtig, cand. jur. F. S. Grove-Stephensen har fundet en lærers jammersminde i en afskedigelsessag fra sidste århundredes begyndelse.

Det hører til sjældenhederne, at eftertiden får indblik i, hvad der sker i en skole, når det ikke netop er spredte bemærkninger i en selvbiografi. Så meget interessantere kan det være at træffe sådanne optegnelser, hvor man får et øjebliksbillede af livet i en skole, som det tager sig ud fra en forpint lærers synspunkt, samtidig med at det lærer os noget om de personer, der senere træffes i en bys historie.

Omkring 1815 var der en sådan stakkel af en lærer i Åbenrå, der havde sit mas med at klare sig, så alvorligt besvær, at han endte for konsistoriet, hvor man var så gemen at benytte hans egne optegnelser i et forsøg på at få ham afskediget.

»Ekstrakten« findes som bilag til anklageskriftet og lyder således:

Den 21. marts.

Asmus Lorenzen og Johan Fischer meget urolige i stedet for at være opmærksomme.

Den 21. marts om eftermiddagen kl. 3.

Peter Joh. Michelsen og Dethlef Andersen kunne ikke læse for latter. Snakken er næsten almindelig.

Den 28. marts.

Peter Joh. Fischer forstyrrer gentagne gange, ligesom han næppe i een time opfører sig ordentlig og opmærksomt.

Den 18. maj kunne følgende ikke deres katekismuslektie: 1. Jacob Jensen. 2. Nicolai Jensen. 3. Ewald Meyer. 4. Asmus Lorenzen.

Den 27. juni.

Børsmann forstyrrer såvel om formiddagen som eftermiddagen ved sin snakken. Raffn slås med sin sidekammerat under undervisningen. A. Andersen larmer med et stykke træ fra en regnetavle.

Brammer og Camenz skændes, bliver dadlet og snakker dog videre.

Den 28. juni.

Jensen råber højt. At nævne alle de, som snakker i stedet for at følge med, er umuligt.

Den 30. juni.

Ole Møller og H. H. Kock snakker og brummer. Nicolaus Jensen, Nicolay Holm, Lorenz Holdt, Nicolay Jørgensen kommer for sent i skole uagtet de før kl. 1 var på kirkepladsen.

Om eftermiddagen Herzog og P. Schmidt skændes i timen.

Den 14. aug.

Ingen foruden Brammer og Tüxen havde deres skrivebog til dansk oversættelse i orden.

Den 28. aug.

M. Wieth. H. Kopperhold. Ew. Meyer. H. J. Schulz. M. Jørgensen. J. N. Camenz. J. Schmidt. Mittelhaus. C. Michaelsen gik bort for at hente det glemte (?), da læreren kom til skolen.

Den 5. okt.

søgte jeg forgæves at få ro. Over Fischer, der aldrig er rolig, udgød hans sidekammerat bitre tårer.

Den 7. okt.

Jacob gik ud i timen. Kopperhold også. Tychsen beklager sig over at Boyskov slår ham. Fortie er helt igennem uregerlig, slås næsten i hver time med sidekammeraten. Snart klager den ene, snart den anden over ham.

Den 11 .okt.

Peter Schmidt og Fischer slår hinanden, slås, bliver formanet og er dog lige uregerlige.

Den 14. okt.

En elev kaster papirkugler efter en anden. Fischer og Sievers er hovedpersoner. Der er hverken opmærksomhed ved oplæsning eller oversættelse.

Den 31. okt.

Ole Møller larmer. Lorenz Holdt, der allerede om lørdagen opførte sig utåleligt, er nu igen fredsforstyrrer.

Om eftermiddagen.

Peter Schmidt er ikke til at styre, hvis han ikke bliver straffet, forbedrer han sig ikke. Ew. Meyer taber med vilje sin tavle, sludrer og larmer.

Den 8. novb.

Det er umuligt at blive hørt i geografitimen. De ovenfor nævnte fredsforstyrreere har den største andel i tumulten.

Den 11. novb.

Holm fordrejer de geografiske navne.

Den 15. novb.

Holdt kan ikke være rolig. Jøden Meyer Moses forstyrrer bestandig. I dag endog udenfor skolevinduet og tiltrækker sig de letsindige elevers opmærksomhed.

Om eftermiddagen.

Dethlef Andersen skriger af fuld hals.

Den 17. novb.

P. J. Michelsen ler voldsomt og klager over Ecklon.

Om eftermiddagen.

Otte havde glemt deres skrivebøger. Holm synger den ene gang efter den anden og forstyrrer de andres opmærksomhed.

Den 21. novb.

Holdt har sagt usandhed.

Den 22. novb.

Michelsen skulle bringe sin oversættelse. Gik nogle gange for at hente den, men har ikke bragt nogen. Endelig efter flere endog usande udflugter kom bogen til syne og der manglede 6 til 8 lektioner deri.

Den 24. novb.

Chr. Møller larmer. Peter Schmidt ligeledes. Uforbederlig kaster han en sten i skolen.

Den 5. dec.

Så uroligt som nogensinde. Schulz, den ældste, skulle være den fornuftigste, men er desværre den største forstyrrer.

Den 8. dec.

Fortie og Kruhl larmer og forstyrrer.

Den 9. dec.

Ew. Meyer er opsætsig og uopmærksom.

Den 12. dec.

Om eftermiddagen. Børsmann, Camenz og Kruhl går ud under undervisningen.

Den 13. dec.

Schulz og Kruhl forstyrrer ved deres snak.

Den 19. dec.

Det er umuligt at undervise i en sådan larm.

Gør man forsøg på at undersøge, hvem de enkelte elever har været, kan man ved benyttelse af forholdsvis enkle midler få følgende oplysninger om nogle af dem.

Dethlef Andersen, f. 9. januar 1802, søn af fisker Jørgen Andersen og Maria f. Broagger.

Rasmus Hansen Boyschau, f. 29. december 1801, søn af vognmand Hans Boyschau og Gunde f. Jessen.

Jacob Hinrich Brammer, f. 11. november 1802, søn af organist Jacob Heinrich Brammer og Anna Catharine f. Löbnietz, g. 17. april 1827 med Maria Elisabeth Herzog, datter af kontrollør J. G. Herzog, Søndergade 12.

Johan Hinrich Böhrsmann, f. 18. april 1802, søn af skrædder Asmus Böhrsmann og Kathrine Marie Lassen, måske skyttekonge 1841.

Hans Nicolai Camenz, f. 21. marts 1802, søn af handskemager Gustav Nicolaus Rudolf Camenz og Anne Marie Offersen.

Carl Friedrich Ecklon, f. 22. september 1801, søn af kræmmer Carl Lorenz Christian Ecklon og Kathe Mette Kruhl.

Peter Johan Fischer, f. 3. september 1802, søn af skipper Magnus Fischer og Marie Christine Thomssen, boede i Åbenrå 1829, i 1850 forsvundet.

Johan Georg Herzog, formentlig født i Trier, Kursachsen, søn af Johan Georg Herzog og Martha Maria f. Pagh, gift med Loise Godelaier, bor 1838 i Bramsted.

Lorenz Holdt, f. 28. november 1803, søn af skipper Jørgen Holdt og Anna Margrethe Jensen, gift 15. april 1830 med Gunda Margaretha Holm, datter af Jo-

- han Jørgen Holm og Ellen Jacobsen, skipper, forlist 1838 med barken »Maria« ved Kap Horn.
- Nicolai Christian Holm, f. 19. august 1801, søn af rebslager Nicolai Christian Holm og Maria Landt, gift 15. august 1828 med Maria Holm, datter af Søren Christian Holm, Mjølslager, død 1. februar 1851.
- Jacob Jensen, f. 20. april 1799, søn af skomager Johannes Jensen og Mette Marie Camenz, bødker, død 6. februar 1837, ugift.
- Nicolai Jensen, f. 15. august 1803, søn af hattemager Lorenz Jensen og Bothilde Hansen.
- Hans Hinrich Kock, f. 12. september 1803, søn af bødker Heinrich Nielsen Kock og Kathrine Christine Habledich, skipper, død ugift 24. april 1827.
- Heinrich Kopperholdt, f. 14. december 1804, søn af købmand Herman Kopperholdt og Mette Christine Jessen, død 1832, ugift, skipper.
- Peter Mathias Kruhl, f. 14. december 1804, søn af søfarende Mathias Peter Kruhl og Kathrine Maria Wendt.
- Ewald Conrad Meyer, f. 24. april 1803, søn af bager Johan Friedrich Meyer og Henricka Sophie Knutzen, må være død før 1851, da han ikke nævnes ved moderens død.
- Christian Christiansen Møller, f. 23. oktober 1803, søn af skipper Johan Møller og Anna Cathrine f. Koch, død før 1854.
- Peter Johan Michelsen, f. 11. februar 1803, søn af købmand Christian Michelsen og Anna Elisabeth, gift 18. august 1837 med Mette Thomsen, datter af Christoffer Frederik Thomsen og Gunder Koch, gæstgiver og destillatør, død 21. oktober 1880, Slotsgade 30.
- Johan Heinrich Mittelheus, søn af snedker Johann Mittelheus og Helena Nielsen, gift 29. oktober 1830 med enke Henriette Jungreen f. Thomsen, måske skyttekonge 1839, boende Søndergade 1, død 25. februar 1894.
- Hans Jürgen Schulz, f. 22. oktober 1800, søn af lappeskomager Hans Asmus Schulz og Anna Margrethe Møller, gift med Johanna Lucia Christiane Masen, død 14. januar 1835, daglejer.
- Valentin Tychsen, f. 18. december 1803, søn af slagter Peter Tychsen og Christine Grünh, gift med Amalie Brodersen.
- Christian Wied, f. 27. oktober 1801, søn af urmager Jens Wied og Dorothea Christine Holdten, gift 12. januar 1821 med Anna Ida Christina Jacobsen, urmager i Sønderborg.
- Friedrich Adam Kunz, f. 19. september 1801, søn af snedker Friedrich Adam Kunz og Sille Marie Johannesdatter, gift 2. november 1838 med Marie Nielsen, datter af bødker Magnus Nielsen og Anna Catharina Jensen, gift anden gang den 8. oktober 1841 med Johanne Maria Christensen.

Foranstående biografiske oplysninger er kun sammensat som kuriosum, må tages med alle mulige forbehold og er ikke tænkt som udtømmende.

F. S. Grove-Stephensen.

Henvisninger: Kirkebogen for Åbenrå. – Landsarkivets Håndbibliotek. – Åbenrå provstearkiv: Konsistorialsager.

Kristine Ågård

- en Røde Kors søster

Fru Marie Ågård Petersen, Gram, genfortæller lidt af, hvad hendes tante, Kristine Ågård, tidligere Gånsager, har fortalt hende om oplevelser som Røde Kors søster under den første verdenskrig.

Kristine Ågård er sønderjyde og er nu over de 80 år. Hun kom i hjemmet hos sin farbror i Gånsager, da hendes mor døde lige efter hendes fødsel. Hun voksede op på gården sammen med sine to kusiner, sine plejeforældre kaldte hun far og mor. Jeg vil tro, hun blev en del forkælet og forvænt, hun var jo en halv snes år yngre end de to piger. Hun blev kaldt søster, og det navn blev hendes gennem alle årene, Søster Kristine. Som barn var hun meget stille og indadvendt. Én af hendes store interesser som barn var bøger, og det er den endnu den dag i dag. Jeg spurgte hende en gang, hvad hun havde savnet mest derude i de fremmede lande. »Gode danske bøger.« »Hvornår ville du have haft tid til at læse dem?« »På mine vagter, barn,« svarede hun.

Hendes far var hård og stejl i sine krav til tjenestefolkene på gården, men ikke mindre hård, når det gjaldt forholdene i hjemmet; han så helst, at Kristine var blevet ved landbruget, som hans egne piger gjorde. Hun måtte tage en hård kamp op med ham for at få lov til at blive sygeplejerske. Jeg tror, hun havde givet op, om ikke hendes mor havde styrket hende i hendes valg. For Kristine syntes, at hun stod i stor taknemmelighedsgæld til faderen, der havde givet hende en så lykkelig, tryk, barndom. Moderen fortalte hende så meget om det gamle land, at hun valgte Århus til sin uddannelse i stedet for Diakonissestiftelsen i Flensborg, som de fleste vestslesvigere, der dengang valgte denne gerning, fik deres uddannelse på.

Da hun havde udlært i Århus, kom hun en kort tid til Skærbæk som privatsygeplejerske. Lige før den første verdenskrig, kom hun til dr. Hansen, Broager. Han meldte sig med det samme til tysk tjeneste og spurgte, om hun ikke også ville melde sig som frivillig. »Jo,« svarede hun, »men det bliver som Røde Kors søster.« Hun fik hurtigt papirerne i orden og tog sammen med dr. Hansen til Frankrig.

Hovedkulds blev de unge sygeplejersker kastet ud i krigens gru. Søster Kristine blev operationssøster.

For lægerne og sygeplejerskerne ved fronten er kampen med døden et dagværk, der aldrig slutter, hele tiden kommer der nye sårede ind på lazarettet. Læger og sygeplejersker, der i fire lange år har arbejdet ved fronten, taler ikke ret meget om helteglorien; de ved, at en soldat ikke gerne bytter sit ben for et jernkors, endda en medalje, som var dem forhad, der var sønderjyder.

Kun det, at lægerne og sygeplejerskerne var dødtrætte efter en lang, svær arbejdsdag, hjalp dem til at finde den hårdt tiltrængte hvile og afslapelse i søvnen, fra det forfærdelige, som de måtte igennem hver dag, de hårdsåredes jamren og kalden på de kære derhjemme. De bløde kvindehjerter måtte gøres hårde for lidelserne og døden for ikke at knække sammen, men ikke så hårde, at et kærligt ord og en kølende hånd over en feberhed pande ikke fandt vej til den urolige syge. Og til at høre på alle de bekymringer, en soldat har, der ved, han snart skal dø, bekymringer ikke for sig selv, det er han forlængst blevet afvænnet med, nej, for dem derhjemme, kone og børn, bedriften, forretningen, hvordan skal det gå, soldaterne er jo mænd i deres bedste alder, mest unge, der lige er udlært eller startet selv, jo, der er spekulationer nok foruden døden. Jeg tænker på, hvor må hendes smukke, milde stemme ikke have lydt beroligende og lægende på deres oprevne sind, når de kom fra slagmarkens spektakel og kanonernes drønende larm?

Utallige timer går for sygeplejersken, når dagens travlhed er endt, med at lytte og skrive breve hjem til pårørende. En kærester skal have den sidste hilsen fra sin unge ven. Læse breve op, når ansigtet er gemt i forbindinger.

Lægen er uundværlig ved en front og bag en front, men jeg er ikke bange for at sige, at sygeplejersken er lige så uundværlig. For hvad hjælper en dygtig kirurg, om der ikke følger en kyndig, kærlig og opofrende pleje med?

Hun havde været et stykke tid i Frankrig, da hun mødte en ung soldat hjemme fra sit fødesogn, bager Andreas Lund fra Frifelt. Han havde fået at vide, at der ved lazarettet var sønderjyske læger og sygeplejersker. Der blev stor gensidig glæde ved mødet, og der blev spurgt og fortalt nyt hjemmefra.

Efter en tids forløb blev egnen erobret tilbage igen fra tyskerne af franskmændene, og lazarettet blev opløst og hjemsendt. Alt blev pakket sammen i hast. Kolonne efter kolonne vandrede de ad de opblødte veje gennem sønderskudte byer, og gennem hele landet så de friske grave. Hun havde ikke før været klar over, hvor kolossalt et tilbagetog var, hun syntes, det måtte være hele hæren på flugt. Kærre efter kærre mødte de, tungtlastet med gammelt tøj og oven på det børn, trukket af gamle fran-

Kristine Agård fotograferet under den første verdenskrig i Warschau, hvor hun arbejdede som Røde Kors søster.

ske mænd og unge kvinder, der vendte hjem til deres sønderskudte gårde og huse, til afbrændte, bombede byer og ødelagte marker.

Hun syntes, at det var noget af det mest forfærdelige at se i krigen, folk på flugt og folk, der vendte hjem.

Forældrene var lykkelige og taknemmelige ved at have hende hjemme igen, men glæden varede kun kort. Da hun havde gået tungsindig og fraværende omkring en måneds tid, hver dag studeret aviserne nøje og læst, hvor kampene rasede hårdest, sagde hun til forældrene:

»Jeg må af sted igen.«

»Du har givet din skærv til krigen,« sagde faderen, »du kan også virke her, sygehusene herhjemme trænger også til hjælp.«

Ingen argumenter hjalp. »Det er der nok til, jeg må af sted,« svarede hun. Og denne gang blev det Warschau. Hun kom på et stort hospital, hvor der lå flere tusind patienter, alle sårede. En dag, hvor hun havde været der over et år uden at møde bekendte, kom der en ung soldat ind. Det var en af hendes familie, min onkel Paulsen Schmidt fra Vodder. Han kørte sårede fra slagmarken ind på lazarettet, under arbejdet var han blevet ramt af en granat. Der blev stor gensynsglæde, men det varede dog ikke lang tid, før han kom sig og blev flyttet.

Kampene rasede hårdere og hårdere; det blev nødvendigt at ligge nærmere fronten. Et lazaret blev flyttet ud i barakker og store telte og lå tæt op ad skudlinien. Derude var hun også med. En dag traf en bombe vaske- og køkkenteltet, og de måtte atter flytte længere tilbage.

Jeg spurgte hende, om hun aldrig var bange derude, så nær ved. »Alle er bange i en krig, men ingen taler om det,« svarede hun.

Mange gange måtte de arbejde hele døgnet igennem, hver gang de troede, at nu kom der et pusterum, strømmede det ind med nye sårede. Og der var stor mangel på sygeplejersker, for mange blev selv syge, fik kolera og måtte sendes bort. Søster Kristine har aldrig været syg, heller ikke efter at hun er kommet hjem.

Sygeplejersker tæller ikke døgnet i timer; de er der altid, når der er brug for dem, når der skal lægges en ny forbindelse, fordi den gamle er gennemvædet af blod, de er der med et glas vand, en pude skal rettes, et lagen glattes ud. De er bindeleddet mellem lægen og patienten, de skal spørge om det, patienten ikke selv tør spørge om. I krigen er det næsten altid det samme spørgsmål: »Beholder jeg førligheden?»

Søster Kristine syntes, at det værste ved at ligge i telte og barakker, var alt det smuds, der kom ind med soldaterne. »Vort hvide tøj var næsten altid smudsigt af blod og jord, da der skulle spares på vandet til vask. Forsyningerne kunne vanskeligt komme frem, og når vi glædede os til nye forsyninger af tøj, kom der ofte bud, at de var bombet under vejs. Jeg synes, det var én af de største gener for os, vi mistede lidt af respekten for os selv,« fortalte hun engang. »og så fluerne, det var frygteligt, de sårede kunne ikke selv jage dem bort, når deres arme lå i gips, dyrene kravlede over ansigterne, tiltrukket af blodlugten, der var ikke ti eller hundrede fluer, nej, det var tusinder og atter tusinder.«

Fra Warschau havde hun en æske med små og mellemstore granater i, men der var også en stor en på 30 cm, den havde hun været med til at operere ud af et ben på en ung soldat.

De stod i blod til anklerne, når angrebene havde været hårdest, og der skulle uanede kræfter til for at holde det ud; bagefter forstod de ikke,

hvor de havde hentet kræfterne fra. Kun en gang har hun nægtet at udføre en lægeordre. Det var, da hun skulle bære to ben bort, som de havde amputeret.

Mor spurgte hende engang, om det ikke gjorde ondt i dem, når de stod og opererede.

Jo, det gjorde det, når en patient var så svag, at han ikke tålte at blive helt bedøvet, og så blev bedøvet med et middel, de kaldte »sne«; når det ikke nåede så langt ned som kniven, skulle patienten nok fortælle dem om det, »og så gjorde det ondt i mig,« sagde hun.

Mor sendte hende mange pakker, men af min onkel fik mor at vide, at hun aldrig rørte indholdet i pakkerne, hun gav det hele bort. Mor skrev engang til hende, om kagen, hun sidst havde sendt med i pakken, havde smagt hende godt.

Ærlig, som Moster Kristine er, skrev hun tilbage, hun vidste det ikke, for hun havde givet den bort.

Mor skrev, at det dog var til hende, hun sendte pakkerne. »Jeg er glad for dem,« lød det tilbage, »men der er andre, der trænger hårdere til mad end jeg, du vil forstå mig, når du ser de udhungrede barneansigter, der tigger om mad, kære Karen.«

Og mor var storsindet nok til at se bort fra, at hendes gode kage blev spist af polske børn. Hun fortsatte med at sende gode pakker af sted.

»Har du aldrig længtes hjem?« spørger jeg.

»Nej, jeg tror kun, at det er sket én gang, og det var, mens jeg var i Warschau. Vi havde arbejdet hele dagen uden hvil og havde håbet på en lille tur ud i det fri. Ikke ret langt fra os var en lille lund, der gik vi engang imellem og trak lidt frisk luft, når der blev en sjælden fritime.

Det var blevet fortalt, at angrebet var udsat en time. Jeg havde gjort alt klart på operationsstuen, instrumenterne lå på træbordene, flaskerne var stillet frem.

Jeg gik ud på gangen og åbnede et vindue, vejret var smukt, den friske luft strømmede mig i møde og blandedes med den tunge, lumre luft af blod indefra. Ilden fra artilleriet kom og gik over himlen i lysglimt, jeg kom til at tænke på kornmod derhjemme, og en vild længsel efter freden og stilheden på gården kom over mig. Jeg husker, at jeg stod og græd, da døren gik op, og nogle af vore sanitetssoldater satte en bære fra sig og kom hen og gav mig soldatens papirer.

Sanitetssoldaten så på mig og trak på skuldrene: »Nå ja, sygeplejersker er vel også mennesker,« sagde han sagte.

Jeg gik hen til båren og rakte den sårede soldat min hånd, han klemte den fast og ville ikke slippe den igen, den anden hånd gled famlende frem og tilbage over knæet efter det ben, som var borte.

Han råbte: »Søster, Søster, mit ben er borte!«

»De får et nyt. Der laves pæne ben, De får øvelse i det, ét ben, er det noget? Det er meget værre at skulle have to krykker.«

Det bliver sagt med et lille blink i øjet og et opmuntrende smil fulgt af et klap på kinden.

»Ja, De har ret, Søster, det er meget værre med krykker.«

Hun skammer sig en lille, bitte smule, at hun har stået og længtes bort; nej, her hører hun til, den fredfyldte gård derhjemme er straks glemt, da hun begynder at gøre ham klar til operationen.

For hvilken taperhed udviser disse mennesker ikke? Aldrig vil hun glemme dem, hun har mødt derude, hun kan ikke fremhæve nogen for andre, for alle var de tapre, og mange havde et strålende humør, som gav deres kammerater uendelige kræfter til ikke at bukke under.

Omsider kom freden, men Søster Kristine kom til Tyskland til Baden-Baden på et stort militærhospital, og der var lige så stor brug for hjælp. Det tog år at få de sårede lappet sammen, så hun kom først hjem til Sønderjylland i 1924. Da var hendes mor død, men hendes far, der nu var højt oppe i årene, havde den glæde at have hende hos sig en tid, så måtte hun igen tilbage til sin elskede gerning. Men det blev i det gamle land – hun kom til Glud og virkede der i over tredive år som sygeplejerske, og der bor hun endnu.

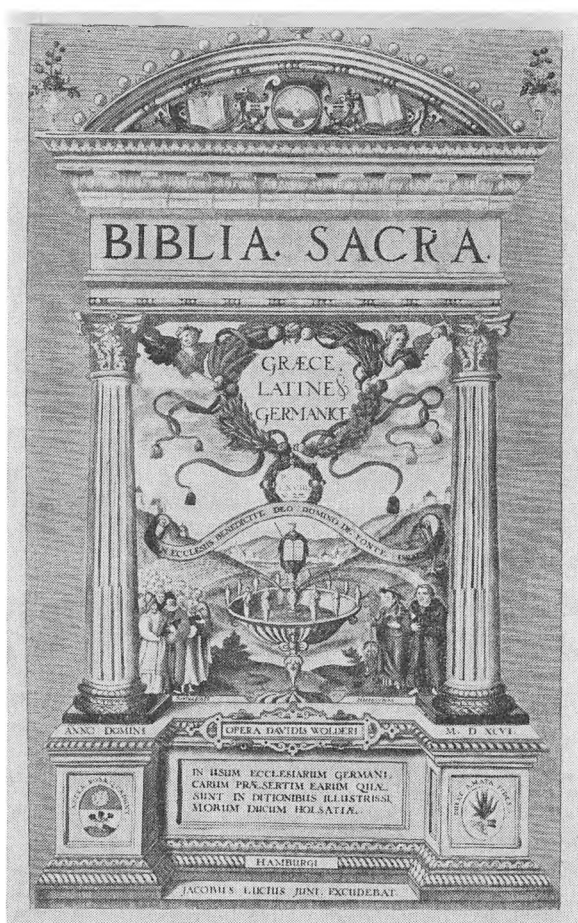
Marie Ågård Petersen.

1864-bogsamlingen på Nybøl skole

I juli-nummeret af Sønderjysk Månedsskrift efterlyste bibliotekar frk. Olga Bartholdy, Refugiet, Løgumkloster, i en artikel en del bøger, som man vidste havde stået i dr. Lauesgårds bogsamling, den, der udgjorde grundstammen i »Bogens Højskole«. Blandt de værker, hvis øjeblikkelige opholdssted man ikke kendte, var en del litteratur om 1864.

Førstelærer Chr. Jørgensen, Nybøl skole, gør nu opmærksom på, at den kendte 1864-bogsamling, der opbevares på skolen, er skænket af dr. Lauesgård personlig til netop denne skole, fordi den »lå så nær de steder, hvor begivenhederne udspillede sig i 1864«. Det vil være rimeligt at understrege, at denne samling ikke er i søgelyset, når litteratur fra 1864 efterlyses fra Refugiets side, og Refugiebiblioteket har intet ønske om at få flyttet disse bøger til Løgumkloster.

Titelblad til den Wolder'ske polyglotte.

Hamburger Polyglotten i Burkal

Pastor Laust Kristensen, Burkal, fortæller om en gammel, flersproget bibel, som engang efter hertugelig befaling har stået i alle præstegårde under Gortorp. I dag er denne bibel en sjældenhed, der kun findes på enkelte biblioteker samt i Burkal præstegårdsbibliotek.

En bibel på flere sprog kaldes normalt en polyglotte. Det er først i de sidste 150 år, man er nået frem til en nogenlunde fastlæggelse af bibelens grundtekst, derfor vil man også helt fra oldkirkens tid begyndende med Origenes og frem til det 19. årh. møde polyglotten. Hos Origenes i hans værk »Hexapla« (der forøvrigt er gået tabt) var der seks tekster opstillet ved siden af hinanden – den hebraiske grundtekst, den græske oversættelse, der kaldes septuaginta, samt fire andre. I de nyere polyglotter fra det 16.

& 17. årh. er det normalt grundteksten sammenstillet med den latinske vulgataetekst, der er den romerske kirkes officielle bibel, samt en eller flere oversættelser til folkesprogene. Origenes ville med sit værk gøre opmærksom på forskellen mellem den hebraiske og den græske tekst, medens de senere polyglotter vel skal give en let oversigt over forholdet mellem oversættelsen og grundteksten. Selv om man i dag har nogenlunde hold på grundteksten og har gode oversættelser, så vil en sammenligning mellem de to dog altid være en hjælp til en dybere forståelse for den sprogkyndige, men det er en kendsgerning, at den sidste polyglotte blev udgivet i 1846–55.¹

Hamburger polyglotten, der findes i præstebiblioteket i Burkal, er ikke særlig kendt, og dens videnskabelige værdi er begrænset derved, at den bygger på ældre arbejder.² Præsten ved Sct. Petri kirke i Hamborg, David Wolder, er udgiver, og værket er trykt hos Jakob Lucius Junior i Hamborg i 1596. Værket består af 7 dele, der hver har et del-titelblad og er normalt indbundet i 2 eller 3 bind. Det omfatter hele bibelen med de apokryfe bøger. De fleste af bibelens bøger er kronet med et, enkelte med flere, trærsnit, der er skåret af den hamborgske guldsmed Jakob Mores, dog har bl. a. de apokryfe bøger intet trærsnit og heller ikke Jakobsbrevet, medens f. eks. apokalypserne, Danielsbogen og Johannes Åbenbaring har flere. Der er fire parallelle tekster på hver side, en græsk, to latinske og en tysk.³ Typografien er forbavsende god, teksten er meget letlæselig, selv om de græske bogstaver er af en krøllet og sammenslynget type, som ikke mere anvendes.

Det første, der falder i øjnene, er, at det er den græske tekst, der anvendes som grundtekst i Det gamle Testamente og ikke den hebraiske. I udgiverens eller forfatterens dedication berører han da også dette emne og indrømmer, at vel er det hebraiske et guddommeligt sprog, men det føles meget fremmed for os europæere.⁴ Denne græske tekst, Septuaginta, viser sig nu at være taget fra »Biblia Regia« eller Antwerpen Polyglotten, der er udgivet af bogtrykkeren Plantin 1569–72. Den anden tekst eller den første latinske tekst, der er trykt med almindelige bogstaver, er vulgataeteksten, også fra »Biblia Regia« og ikke, som man vel kunne have ventet, fra den nye autoriserede romerske bibel, der blev udgivet i 1592. Den anden latinske tekst, der er trykt med småt, er for Det gamle Testaments vedkommende af Santes Pagninus (1470–1541). Han var romersk, men en meget dygtig hebraist, og Luther værdsatte hans arbejde med Det gamle Testamente. Den nytestamentlige del var imidlertid af calvinisten Theo-

1. Om polyglotter, se ethvert større leksikon.

2. Om præstegårdsbiblioteket i Burkal, S. M. 1965 nr. 4, s. 75 ff.

3. Se ill. i nævnte nr. af Sønderjysk Månedsskrift, s. 77.

4. Der er en dedication (til Christian IV og hertugen i Gottorp) på 22 sider, hvoraf kun de seks er tilbage i eksemplaret her. Desuden er der en præfatios på tre sider.

dor Beza 1519–1605, og det blev skæbnessvangert for Wolder. Det hed sig nemlig om Beza's oversættelse, at der var calvinske lærdomme deri, og noget værre kunne ikke siges om en luthersk bibel.⁵ Den tyske tekst er af Luther, og Wolder angiver selv, at det er Luthers sidste revision, men Goeze⁶ hævder, at det ord for ord er den efter Luthers død ændrede udgave. Allerede halvtreds år efter Luthers død var der altså ved at opstå forvirring i den tyske lutherbibel, men heller ikke her synes Wolder at have øvet en indsats ved f. eks. virkelig at optrykke Luthers egen oversættelse.

Sammenfattende kan man vel sige om teksten i Wolders polyglotte, at den hebraiske grundtekst mangler i Det gamle Testamente, og den nytestamentlige tekst af Beza er forfejlet, ligesom Luthers egen tekst til Det nye Testamente burde være fundet frem. »Eine ganz ungenügende Arbeit«⁷ er det kaldt, og givet er det, at det ikke kommer på højde med de »store« polyglotter, men en vis værdi har det dog. Teksterne er ikke korrumpere eller ændrede, og det er allerede meget. Prisen for værket var høj, nemlig 14 RD 12 gr.⁸

Det er ikke tilfældigt, at Polyglotten er her i præstegården, da den gottorpske fyrste Johann Adolf i 1597 befalede, at alle kirkesognene i hans område skulle anskaffe denne bibel.⁹ Den har altså været i alle sognene, der hørte under Gottorp, men tilsyneladende er den forsvundet overalt.¹⁰ Det kongelige Bibliotek i København har et meget fint eksemplar indbundet i rødt fløjel og med håndkolorerede træsnit. Bibelarkivet i Hamborg har et eksemplar i to bind. Biblioteket i Göttingen har et eksemplar. Desuden har jeg set to eksemplarer af bibelen på Hertug August Biblioteket i Wolfenbüttel.¹¹ Goeze siger i sin bog fra 1777, at den på daværende tidspunkt sælges til makulaturpris. Hvor mange eksemplarer, der er tilbage, er det umuligt at skønne om, men overvældende er antallet sikkert ikke.

5. I præfatio nævner Wolder sine kilder til teksterne, men fortier at Det nye Testamentes latin II er af Beza (var han ikke selv klar over det? se senere). En pastor Schellhammer bebrejder eller angriber Wolder, fordi han har benyttet Beza. Se Krafft: Das 200 Jähriges Jubelgedächtnis, Hamborg 1723, s. 375.

6. J. M. Goeze: Verzeichniss seine Sammlung seltener und merkwürdige Bibeln... Halle 1777, s. 4. Om det virkelig forholder sig som Goeze siger, kan kun afgøres ved et gennemsyn af de respektive værker, og de har ikke været mig tilgængelige.

7. Herzog-Hauch: Realencyklopädie f. prot. theol. Leipzig 1883, bd. 12, s. 102.

8. S. J. Baumgarten: Nachrichten von merkwürdigen Büchern, Halle 1752–58, bd. 1., s. 312.

9. Se blandt andet Goeze, Baumgarten o. a. Det er sket i flere tilfælde, at man beordrede en bog købt. To andre bøger, der har tilhørt præstebiblioteket, er kommet hertil på samme måde, nemlig en postil af von Eitzen og »Inauguratio Christiana Albertina« 1665 i anledning af åbningen af Kiels Universitet. (Se Sønderjysk Månedsskrift nr. 8, 1965, side 200).

10. Refugiet i Løgumkloster har ikke Polyglotten. Læge Aage Lauesgaard, hvis samling er grundpillen i biblioteket der, har fundet og købt enkelte bøger; to har tilhørt præstegårdsbiblioteket i Halk.

11. Disse to bibler stammer fra hertuginde Elisabeth Sofie Maries bibelsamling, der i 1752 bestod af 987 bibler. Hun var hertug August Wilhelms 3. kone (hertug til Braunschweig-Lüneburg, bosiddende i Wolfenbüttel). Både hans 2. og 3. kone samt hans mor var fra Slesvig-Holsten. Polyglotten er netop nært knyttet til denne landsdel.

Udgiveren David Wolder er født i Hamborg, og efter theologiske studier i Rostok blev han magister i 1573 og flyttede i 1577 tilbage til sin fødeby, hvor han var præst ved Sct. Petri til sin død 1604. Foruden denne Polyglotte udgav han samme år en plattysk bibel også med træsnit af Jakob Mores. Han er forfatter til nogle sange eller salmer, og måske er en plattysk sangbog fra 1598 udgivet af ham. I 1587 møder vi ham som medhjælper eller medarbejder hos Elias Hutter, der dette år udgav et hebraisk Gammel Testamente. Hans lidenskab var at udgive bøger, men det var en dårlig forretning, og da pesten bortrev ham i 1604, efterlod han enke og børn i yderste armod.¹²

Polyglotten er decideret kong Christian IV og hertug Johann Adolf af Gottorp samt deres forgængere. Nogle forfattere har nok brugt den politik for at få afsætning, men i dette tilfælde ligger der mere bagved, for Wolder har været i forbindelse med Johann Adolf, før værket er udgivet. Krafft hævder, at Johann Adolf er »Urheber« til bibelen,¹³ medens Feddersen siger, at værket er begunstiget af Johann Adolf.¹⁴ Som omtalt er der både en dedication og en præfatio i bogen, og det mærkelige er nu, at medens der i dedicationen er lange lovprisninger både af den danske konge og den gottorpske hertug, så ser vi, at det i præfatio kun er hertugen, der er omtalt. I dedicationen siger Wolder da også, at da han havde begyndt at arbejde på bibelen, bad han Johann Adolf om anerkendelse og støtte¹⁵ og fik det, hvorfor man måske godt med Krafft kan kalde hertugen op-havsmand til bibelen, selv om det er med en vis modifikation.¹⁶ Nogen særlig forbindelse mellem Wolder og Johann Adolf er ikke mig bekendt. Der var i og for sig ikke noget i vejen for, at hertugen kunne have ønsket en bibel for sit område, men da ville Wolder vel ikke skrive til ham og bede om godkendelse (approbatio) og støtte (subsidia), så havde det i det mindste været en meget løs aftale, der havde været mellem dem.

Det er bekendt, at Johann Adolf havde tendenser mod calvinismen, især gennem de optegnelser, som Fabricius d. æ. har efterladt,¹⁷ får man et

12. Allgemeine Deutsche Bibliografie (1875–1912), bd. 44, s. 541.

13. Krafft o. a. »sondern weil Wolderus in der Præfation ausdrücklich geseset, das der Herzog Johann Adolph der Urheber solches Werchs sey . . .«

14. E. Feddersen: Der Kryptocalvinismus am Gottorfer Hofe unter Herzog Johann Adolf – Kiel 1927, s. 47. (Schrift. d. Vereins f. Schl.-Holst. Kirchenges. 2 R 8 bd.).

15. »Quum enim, opus huius Biblia nimis operosas operas aggressurus, Celsnis T. approbationem et subsidia peterem . . .«

16. For den latinkyndige gengiver jeg her efter præfatio, hvad Wolder skriver, og som Krafft angiver som sin kilde for at hertugen skulle være »Urheber«: Principio Reverensdissimo Præsuli Dr. Johanni Adolpho, Principi pio, bono, & ad linguarum pietatisque studia alenda nato, animum cum indidit (subjekt vistnok Deus): ut pietatis suæ cura singulari, clementiæque liberalibus auspiciis, opus hoc, quum primum natum parte aliqua prodiisset, comiter exciperet, benigne foveret, promoveret studiosissime. Hunc instituti mei autorem esse, facere non possum, quin & recorder libenter, & gaudeam magnopere.

17. Jacob Fabricius d. æ.s Selvbiografi ved H. F. Petersen, Sønderjyske Årbøger 1963, s. 161–233. Jacob Fabricius d. y.s optegnelser udgivet af A. Andersen 1965, indledningen s. IX bl. a. Se også de o. a. værker af Feddersen og Krafft.

SACR.
BIBLIORUM
QUADRILIN-
GIUM
Tomus
SECUNDUS
Trilinguis,

LIBRORUM VETERIS ET NOVI
TESTAMENTI VERSIONEM
CONTINENS

Græcam : Septuaginta interpretum:
Latinam duplicem : unam veterem &
vulgatam, alteram Xantis Pagnini:
cum notis Hebraicam veritatem in-
dicantibus : &
Germanicam : Martini Lutheri.

HAMBURGI.

Titelblad til den udgave, hvor den Wolder'ske polyglotte blev anden del og Hutters hebraiske gamle Testamente udgjorde første del.

godt indblik deri. Om det nu er en skæbnens ironi, der er skyld i, at netop Johann Adolf skulle befordre et værk, som havde et skjult calvinsk træk, da Beza's oversættelse af Det nye Testamente er deri, er vanskeligt at sige. Baumgarten hævder,¹⁸ at Wolder ikke har været klar over, at han har benyttet Beza, fordi han har taget teksten efter en bibel af Pagninus, hvor Beza er benyttet til Det nye Testamente. Pagninus var specialist i Det gamle Testamente. Det lyder mærkeligt, hvis Wolder virkelig ikke skulle kende den teksts forfatter, som han benytter i sit værk, medens det er naturligt, at den unge Johann Adolf, der er født i 1575 og opdraget hos sin morbroder landgrev Wilhelm 4. af Hessen-Kassel, hvor han påvirkedes i calvinistisk retning, skulle ønske en tekst af Beza, der jo var selveste

18. Baumgarten, se note 8, dette værk s. 311. Wolder har benyttet en bibel med Pagninus' oversættelse af Det gamle Testamente, der udkom i Frankfurt 1591, hvor så Beza's oversættelse af Det nye Testamente er benyttet.

Calvins efterfølger i Geneve. Kun en nærmere ransgning af eventuelle arkivalier vil kunne besvare dette spørgsmål. Man ved ikke, om der allerede på daværende tidspunkt har været calviniske hensigter hos Johann Adolf, men det er givet, at det satte de theologiske sind i bevægelse og bevirkede de første modtræk fra Fabricius d. æ.s side.¹⁹ En kendsgerning er, at man fik en holstensk bibel, vel både den første og den sidste, som er udgivet specielt for Holsten.²⁰

Det er nævnt, at David Wolder havde et vist samarbejde med Elias Hutter. Disse to mænd havde den samme lidenskab, at trykke bøger, men Hutter er berygtet for at ændre i teksten, så den passer til hans hoved. Han udgav sit hebraiske gamle Testamente i 1587, og 1599 kom hans Nürnberger Polyglotte, ja, han kaldes en bibelfabrikant, men hans værker skal benyttes med forsigtighed.²¹ Til det hebraiske gamle Testamente 1587 er der tilføjet en »Cubus Alphabeticum . . .«, der er delvis udarbejdet af Wolder og dateret 1588. Det er omtalt, at Wolder har følt mangelen af en hebraisk tekst i sin Polyglotte, og han omtaler da også mangelen med en vis beklagelse i dedicationen, men så møder vi pludselig i præfatio en omtale af en tidligere borger i Hamborg, der har udgivet et fint gamle Testamente på hebraisk, ja, hvad mere er, til sidst får vi at vide, at der i marginen i Det gamle Testamente med ganske små tal er henvist til dette gamle Testamente nu kaldt 1. bind (Tomus primus). Hvorfor og hvordan det er gået til, ved man ikke, men Wolders Polyglotte med tre sprog, trilinguis, er knyttet sammen med Hutters hebraiske gamle Testamente, så det er blevet til en firesproget bibel, quadrilinguium. Hvis det havde været Wolders hensigt fra begyndelsen at knytte Hutters gamle Testamente til, hvorfor omtaler han det så ikke i dedicationen, og hvorfor siger han en tidligere borger fra Hamborg i præfatio i stedet for at nævne Hutters navn? Goeze²³ skriver, at »titelblad 1« eller selve Polyglotten er det oprindelige, derefter har så forlæggeren, evt. for at finde afsætning for Hutters gamle Testamente, der er kommet på samme forlag, ønsket at få den tilføjet. Forlaget havde dog siden udgivelsen af Hutter fået en ny indehaver, men efterfølgeren Jakob Lucius junior har åbenbart arvet de gamle oplag.

Spørgsmålet er nu, om Hutters gamle Testamente virkelig er blevet solgt sammen med Polyglotten også til alle sognene her i Slesvig-Holsten. Der er ting, der tyder på, at det ikke er så enkelt, som det kunne se ud til. Her i præstegården er der ingen rester at finde af Hutters bog, men det kan være en tilfældighed, den kan være blevet væk inden 1760, da vi har den

19. Se værkerne anført i note 17.

20. Se titelblad I (ill.). I den indrammede firkant forneden står der: In usum ecclesiarum Germanicarum præsertim earum quæ sunt in ditionibus illustrisimorum ducum Holsatiæ (særlig for fyrstendømmet Holsten).

21. Se note 7.

23. Goeze o. a. v. s. 4. Se note 6, dette værk s. 4.

første inventarie. På Det kongelige Bibliotek i København har man »titelblad 2« i Polyglotten foran »1«, medens 1. bind af Hutters gamle Testamente ikke har et tilsvarende titelblad, som angiver 1. bind (tomus primus), derimod er der i 2. bind af Hutters gamle Testamente et titelblad svarende til de titelblade i Polyglotten, der er foran hver af de syv dele. Eksemplarerne i Hamborg og Göttingen har jeg ikke set. De to eksemplarer, man har i Wolfenbüttel derimod, har ikke »titelblad 2«, og de to eksemplarer, man der har af Hutters gamle Testamente, har heller ikke titelblade, der antyder nogen forbindelse mellem Hutter og Wolder.

Enkelte steder kan man finde Hutters navn knyttet til denne Polyglotte,²⁴ men det er en tilsnigelse. Der er ingen tvivl om, at det er Wolders værk. Selv om Hutters gamle Testamente er knyttet til, var han selv ikke mere i Hamborg, ja, han var vel i færd med at lave sin egen Polyglotte på daværende tidspunkt.

Til sidst skal der tilføjes nogle ord om træsnittene i Polyglotten og kunstneren bag dem. Disse træsnit er af Jakob Mores den ældre, der var guldsmed i Hamborg. Baumgarten synes ikke at værdsætte disse træsnit, han nævner dem i sin bog, dog uden at nævne ophavsmanden og siger, at de fordyrer værket urimeligt.²⁵ I det hele taget var Mores' navn næsten gået i glemmebogen, og ikke før end i 1890 »opdager« man påny, hvem kunstneren var.²⁶ Jakob Mores burde dog ikke være ukendt for os danske, for det er ham, der har udført sølvalteret på Frederiksborg slot samt prædikestolen, man har også nævnt ham i forbindelse med Chr. IV's krone, medens andre bestemt hævder, at kronen er af Corvinianus Sauer. Disse spørgsmål ligger dog helt uden for vort emne.²⁷ Mores' træsnit har fået en stor udbredelse. Nogle af stavene er allerede benyttet ved en bibeludgivelse i Pommern i 1588, og i 1596, da Wolder udgiver både den plattyske bibel og Polyglotten, kommer de alle med. Den plattyske bibel har alle de kendte bibelstave af Mores, medens der er lidt færre i Polyglotten. Allerede i 1597 opgiver Jakob Lucius junior forretningen i Hamborg, og han holder udsalg inden sin afrejse, derved havner stavene hos Stern i Lüneburg, hvor der fra 1622 til 1787 blev udgivet 22 bibeludgaver med Mores' træsnit. Også den finske bibel fra 1642 havde disse træsnit samt en del svenske bibler fra 1618 og fremover. Ved siden af bibeltræsnittene har Mores også lavet en

24. Bl. a. Kirchliches Handlexicon, Leipzig 1897, bd. V, s. 365.

25. Baumgarten, o. a. v., se note 8, dette værk s. 312.

26. Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte, bd. V, 1890-91-92, s. 229.

27. Se: Bernhard Olsen: Jakob Mores arbejder for de danske konger Fr. II og Chr. IV - Hamborg 1903 (litt. der s. 2 om Mores kobberstik af Rantzauerne) og H. C. Bering Liisberg: Chr. IV og guldsmedene. Kbh. 1929.

serie postiltræsnit.²⁸ En del af originalstavnene findes endnu i Lüneburg.²⁹ Lüneburgbibelen fra 1675, som findes i præstegårdsbiblioteket her, har også disse træsnit af Mores, men kvaliteten er noget dårligere end i Polyglotten.

Hermed slutter dette lille forsøg på at kigge bag kulisserne, hvor bibeludgiverne arbejder, og hvor fyrsterne driver deres kirkepolitik. Det ville kræve lang tid, hvis man skulle trænge igennem for at finde ud af David Wolders mening og følelser overfor Hutter og Johann Adolfs tanker, da denne gav Wolder midler til at fuldføre værket og yderligere gav sognene befaling om at købe det. Skulle en eller anden, nord eller syd for grænsen, støde på denne holstenske bibel, eller skulle der i arkiverne være breve eller optegnelser, der omhandler denne sag, da ville det være med til at løfte sløret endnu en lille smule fra den fortid, vore fædre levede i.

Laust Kristensen

28. Schrift – Bild und Druck der Bibel 1255 – 1455 – 1955. Katalog fra bibeludstillingen i Hamburg 1955 – især nr. 75–82 og 106–110.

29. Lüneburg und die Offizin der Sterne, Lüneburg 1956, s. 12.

BOGANMELDELSE

Sønderjydernes historieskriver

*Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen.
Gyldendals Uglebøger.*

Det er ejendommeligt, at A. D. Jørgensen, der for eftertiden er kommet til at stå som en mand, hvis livsgerning i usædvanlig grad blev præget af, at evner og anlæg svarede til de stillede opgaver, kun famlende og tilfældigt kom på sin rette hylde. Allerede da han gik i skole i Flensborg, var det bestemt, at han skulle studere, og han tænkte i ren almindelighed på jura. Men han gennemførte intet studium og fik end ikke studentereksamen. A. D. Jørgensen gennemløb en række skiftende faser. Snart følte han sig gennemstrømmet af en forvisning om sit gudsforhold og et særligt kald til at forkynde hans lære. Snart arbejdede han med en litterær produktion, der dog kun blev til umodne tilløb. Derefter kom det som en indskydelse over ham, at han ville være landmand, og en øjensygdом hos dren-

gen afnødte faderen et modstræbende samtykke. Da en giftfeber standsede den agrare tilværelse og bragte A. D. Jørgensen tilbage til skolen, myldrede de litterære planer frem påny, men efter realeksamen stiledede han mod Polyteknisk læreanstalt. Efter en måneds forløb opgav han polyteknikum til fordel for studentereksamen og siden magisterkonferens i naturfag, planer, der blev afbrudt af et manuskript om den nordiske gudeverden, og snart kastede han sig over nyere dansk litteratur og studiet af det politiske liv. 1860 fik han en lærerstilling, og endnu i 1869 anså han sig for bestandig henvist til at være timelærer, da en ven fik ham til at søge en stilling som arkivassistent, skønt han måtte bekende, at han var uvidende om, hvad en assistent og hvad et arkiv var. Estrup, der som indenrigsminister skulle besætte stillingen, gav A. D. Jørgensen den, opfordret dertil med den begrundelse at man skyldte ham det, eftersom han i 1864 var ble-

»MODERSMÅLET«

Monumentet blev i 1903 skænket til Skibelund krat af privatbankens direktør, konferensråd Axel Heide, der forærede flere kunstværker til offentligheden, blandt andet Absalonstatuen på Højbro plads i København. Heide, der var født i Haderslev 1861, og som blev student fra »Haderslev Læreres Skole« i hovedstaden, hvor han havde Eduard Lembcke som lærer, ønskede at rejse et mindesmærke over Lembcke og A. D. Jørgensen, der begge døde i 1897.

Hans tanke, at fremhæve de åndelige våbens betydning i den nationale kamp, blev grebet af kunstneren, Niels Hansen-Jacobsen, der lod sig inspirere af Lembckes sang om modersmålet, »en højbjæren jomfru, en ædel kongebrud«, omgivet af de »skjalde, hun skænkede ordets magt«.

vet fordrevet fra Flensborg af tyskerne, »og således skete det vidunderlige, at jeg ikke-akademiker blev foretrukket for de »viderekomne«, der søgte«. Det var altså takket være 1864, at A. D. Jørgensen kom ind i arkivvæsenet, hvis øverste chef han blev 1883, 43 år gammel.

Når der i disse dage er føjet en ny bog til A. D. Jørgensen-litteraturen, idet Gyldendal i sin ugleserie har udsendt en levnedsskildring »A. D. Jørgensen«, forfattet af bibliotekslektor, mag. art. Lorenz Rerup, Flensborg, skyldes det imidlertid ikke Jørgensens iøvrigt fortjenstfulde indsats som gehejme- og rigsarkivar, men derimod den biograferedes fritidssysler: virket som sønderjydernes historieskriver og som deres hjælper med råd og dåd. Også her kom 1864 til at lægge vejen for A. D. Jørgensen.

Da A. D. Jørgensen skrev en bog om den sønderjyske videnskabsmand Georg Zoëga, erkendte han, at han bl. a. havde følt sig fængslet af »den ejendommelige og stærke udvikling af hans danske nationalfølelse, endog i særlig modsætning til den tyske dannelse, som han var opdragen i«. Det samme kunne Rerup vist have anført som begrundelse for sin bog om Jørgensen – der er her tale om et fælles-

træk for Zoëga, A. D. Jørgensen og Lorenz Rerup, – og i hvert fald hører skildringen af A. D. Jørgensens indre udvikling fra det tysktalende skolebarn til den danske historieforkynder, til det bedste i Rerups bog. Det er en letløbende fremstilling af A. D. Jørgensens levnedsløb og virke, angivet af kapiteloverskrifterne: Hjem og barndom – Skolegang og første udvikling – København og Flensborg – 1864 – Historisk forfatterskab – Sønderjysk virksomhed – Forhold til højskolen – Arkivvirksomhed – Politiske synspunkter – Historiesyn.

Det går jo ofte sådan, at mere vil

have mere, og kommer bogen i nyt oplag, hvad den forhåbentlig gør, kunne man ønske den suppleret på et par punkter, og en enkelt fejlbedragelse bør også korrigeres.

Rerup er ikke tilbøjelig til at godtage A. D. Jørgensens forklaring om, at han allerede i januar 1865 tog fat på en revision af Danmarkshistorien begyndende med år 800, fast besluttet på at være dansk historiker med et særligt kald: vi må ikke leve i indbildningen om en stor fremtid eller en glimrende nutid eller en fortid, og vi bør derfor også komme til en sanddrø opfattelse af vor fortid; ingen fantasier; ingen belysning enten af håbets og forventningens stråleglans eller af mistvivlens blege rædsler, men den simple, jævne sandhed.

Disse betragtninger blev, hævder A. D. Jørgensen, især nærværende nytårsnat 1865, da han kørte ene i postvogn over Fyn, fra Middelfart til Nyborg, efter at have sagt farvel til kæresteren i Kolding.

Rerup mener, at A. D. Jørgensens reaktion efter nederlaget i 1864 var mere kompliceret. Han henviser til nogle breve, A. D. Jørgensen skrev 1864–65, idet han især finder et modsætningsforhold mellem brevet af 23. november 1864 («Jeg har altid anset reaktionsperioderne i historien for en (relativ) velsignelse. Det er som natten, der kvæger sindet og styrker kræfterne.») og brevet af 5. maj 1865, skønt han her fortsætter tankegangen: »... dette er en prøvelse, der tilvisse vil medføre rig velsignelse. Fremtidens træ udtørres og bliver blad- og frugtløs, når det alene beskinnes af lykkens sol; det skal også vædes af ulykkens tårer for at blive ved billedet.» Den 25. maj gentager han håbet om, at det, vi har lidt, må blive til velsignelse.

Der er en forskel i formen, men ikke i indholdet. Heller ikke når man ser på optakten i brevet af 23. november 1864: »Der er meget at gøre også i en sådan tid, meget at udvikle, at samle,

mange betragtninger at anstille.« Den fører frem til nytårsovervejelserne og beslutningen om at revidere den danske historie.

Men et andet citat end de af Rerup påberåbte sætter alligevel en fodnotestjerne ved A. D. Jørgensens nytårsbeslutning. Den 5. maj 1865 skriver han: »Hvo der er »årsag« til krigen, til nederlaget hist og tabet her, derom kan der disputeres længe og langt, og om sider udgranskes det nok; men det er noget, der tilhører videnskaben, historien. For mig er det fyldestgørende og nok, at jeg er *skyldig*, at jeg er det som del af det danske folk, og at dette er en prøvelse, der tilvisse vil medføre rig velsignelse.« Disse betragtninger om, at for ham er det nok at vide, at han er medskyldig, og at alt det andet kan overlades til historien og videnskaben, tyder ikke på, at han har forestillet sig at skulle være den, der skulle løse historikernes opgave på dette punkt.

Når han i januar 1865 tager fat på år 800, tyder det også på en meget bredt anlagt revision af Danmarkshistorien, mere med henblik på at ændre hele den historiske vurdering af Danmarks placering end specielt på at udrede den snævrere baggrund for 1864. Den 25. maj oplyser han, at han også har gransket i de store knudepunkter 1460 og 1720, og han er nået til den opfattelse, at »fremstillingen fra dansk side er ofte såre hildet og et betydningsfuldt led i vore skuffelser og lidelser«. Men når han her er inde på den linie, som hans forfatterskab senere skulle følge, er det, siger Rerup, des mere besynderligt, at han lægger arbejdet til side for religiøse og mytologiske studier, inden han i 1868 debuterer som historisk forfatter.

Mærkeligt nok er et kernepunkt i A. D. Jørgensens udvikling som historiker undgået Rerups opmærksomhed, skønt forholdet ganske klart er beskrevet i Jørgensens »En redegørelse« side 112–113. Rerup end ikke nævner, at A. D. Jørgensen begyndte at skrive en af-

handling om »grunden til Danmarks ulykke«; han »magtede dog selvfølgelig ikke nu at give det mindste bidrag« til belysning af spørgsmålet, men det blev herefter hans mål ved hjælp af kildekritiske studier »langsomt men sikkert at modnes til denne opgave«. Det var ud på foråret 1865, at A. D. Jørgensen begyndte på den afhandling, som han ikke fuldførte. Han fremhæver selv, at han ville skrive om »grunden« i modsætning til Orla Lehmanns bekendte og beundrede skrift om »årsagerne« til Danmarks ulykke. Den afvisende bemærkning i brevet af 5. maj tyder på, at han allerede da har læst Lehmanns skrift, men endnu uden at føle sig kaldet til selv at gribe pennen. Anledningen hertil – oplyser A. D. Jørgensen – var særlig givet af en anmeldelse af Lehmanns og andre lignende skrifter i »Dansk månedsskrift«, vistnok af Krieger; »den gav det bedste, som kunne gives fra den side, men dennes ledende mænd kunne umulig skrive deres egen historie.«

Der synes herefter at være to stadier i A. D. Jørgensens beslutning om at revidere Danmarkshistorien. Først har han nytårsnat 1865 besluttet at begynde fra en ende af. Dernæst har han ud på foråret besluttet især at gøre sig rede til at behandle de sidste ti års politik før 1864.

På dette tidspunkt ændrer A. D. Jørgensen også navn. Han opgav slægtens staveform med tysk ü (Jürgensen), som han endnu benyttede i et brev af 15. maj 1865. Den 25. maj underskrev han sig med den danske staveform. Han blev dog ingenlunde tyskerhader. Tværtimod bevarede han glæden over sin delagtighed i den tyske kultur, han betragtede tyskerne som frændefolk, han lagde vægt på at anerkende den relative ret hos slesvig-holstenerne, hvorimod han aldrig kunne tilgive »sydslesvigernes forræderi«; her havde man »Danmarks argeste fjender«. Dog fandt han, at man havde gjort dem uret med Regenburgs Sprogordning,

selv om hans bedømmelse er lidt mere nuanceret end Rerup medgiver, når han taler om, at »Jørgensen reagerede kraftigt«. Vel var han modstander, men han tilføjede i brev af 3. december 1863 til pastor Mørk-Hansen, Vonsild, at »det i belysning af en »uret«, øvet af os mod tyskerne, som en »for nærmelse tilføjede det tyske folk«, – er hele denne sag fuldstændig misforstået. Hvad der skete ved sprogordningen var jo dog kun i store træk dette, at man søgte at fravriste tyskheden en endnu ikke tilendebragt erobring.« Rerup annullerer de formildende omstændigheder i A. D. Jørgensens formulering, når han side 22 gengiver den med udeldelse af vendingen »var jo dog kun« og heller ikke medtager bemærkningen om, at de skarpe anklager beror på en misforståelse af sagen.

Det er også misvisende, når Rerup (for egen regning) skriver, at »så lempe-lige disse foranstaltninger end var, så skabte også de irritation i det flensborgske borgerskab, der nok var villigt til at ofre gods og blod for kongen, men ikke deres hævdvundne tyske sprog«, men undlader at citere A. D. Jørgensens oplysning om, at henved en trediedel af Flensborgs ungdom i 1863 undervistes *frivilligt* på dansk.

Der kan være enkelte andre indvendinger overfor Rerups fremstilling, men i det store og hele er den korrekt og dækkende. Hvad man kan anke over, er det, der mangler.

1886–87 stiftedes samtidig to studentorganisationer med sønderjysk arbejde som formål, dels den radikale 4 S (Studentersamfundets sønderjyske samfund), dels den konservative To Løver, beregnet på Studenterforeningens medlemmer, som ikke kunne ventes at gå ind i den radikale forening. Både 4 S og To Løver fik navn efter A. D. Jørgensens forslag. Det havde været ønskeligt, om Rerup havde præciseret A. D. Jørgensens rolle i denne forbindelse noget nærmere. I sin ungdom havde Jørgensen været nationalliberal; nu

stod han udenfor eller over partierne, med stærke ønsker om at mægle og samle de politiske kræfter på midten. Han har formodentlig en betydelig del af æren for, at det på forhånd var aftalt mellem stifterne af de to studenterorganisationer, der ville arbejde for danskheden i Sønderjylland, at de i virkeligheden skulle arbejde som een organisation, men blot vise to ansigter udadtil for ikke at forarge skrøbelige sjæle, der ikke kunne tåle at stå i forening sammen med politiske modstandere. Der blev nedsat et fælles arbejdsudvalg med fuldmagt til at handle i et og alt. A. D. Jørgensen indtrådte i dette arbejdsudvalg, hvor han blev den centrale figur, men han indtrådte som To Løvers mand.

Denne baggrund må man holde sig for øje, når man skal vurdere A. D. Jørgensens holdning overfor de to fløje i Sønderjylland, Jens Jessens og H. P. Hanssens. Mærkeligt nok ofrer Lorenz Rerup et helt kapitel på A. D. Jørgensens forsøg på at mægle mellem de politiske partier i Kongeriget, men han ofrer ikke en linie på A.D.J.s mæglingsbestræbelser overfor de stridende parter i Sønderjylland, og om Jørgensens indstilling til personerne bemærkes kun, at da Jessen i 1886 ikke gik ind på Jørgensens forslag om at udgive et lokalhistorisk tidsskrift (Sønderjyske Aarbøger), blev planen gennemført tre år senere med H. P. Hanssen som redaktør, bistået af Gustav Johannsen og Peder Skau, Bukshave, og at A. D. Jørgensen, der »utvivlsomt i synsmåder og naturel har følt sig tiltrukket« af H. P. Hanssen, på enhver måde søgte at underbygge dennes position, også da han kom i et spændt forhold til Jens Jessen, »der i modsætning til Hanssen var højreorienteret«.

Denne fremstilling er ikke fyldestgørende og næppe engang rigtig. A. D. Jørgensen har snarere følt, at H. P. Hanssen kunne udvikle sig til at afløse Monrad (med hvem Jørgensen var kommet på kant) som nøglepersonen i

samlingen af det praktiske nationale arbejde i Sønderjylland, og han har let set betydningen af, at de to nøglepersoner i dette arbejde – den ene i Kongeriget, den anden i Sønderjylland – stod i nært samarbejde. De har passet sammen i naturel, men i synsmåde stod A. D. Jørgensen i de fleste henseender redaktør Jessen nærmere end H. P. Hanssen. At Jessen var orienteret mod højre, har næppe bekymret A. D. Jørgensen så meget som at H. P. Hanssen var venstremand. A. D. Jørgensen havde selv et konservativt livssyn, omend han partimæssigt var uafhængig. Han lå i forsvarssagen på linie med Jessen. Jørgensen ønskede f. eks. København befæstet; H. P. Hanssen erkendte, at et flertal i Sønderjylland ønskede befæstningen, men personligt var han modstander deraf. H. P. Hanssen beklagede, at de fleste sønderjyske bønder var højremænd, medens A. D. Jørgensen gik imod ønskerne om at få Nordslesvig »demokratiseret«; han forsikrede, »at det alt var demokratisk sindet nok«. Og da H. P. Hanssen ville købe Hejmdal, advarer A. D. Jørgensen netop med hensyn til det politiske: »Åbenrå er jo, som De ved bedre end jeg, en udpræget højresindet by; – tror De, at De vil kunne undgå at komme i konflikt med anskuelse, som De måske anser for bornerte eller fordomsfulde, men som nu engang har rod i en ærlig overbevisning? ... Men frem for alt – ingen tanke om at bryde vej for en partistilling til de kongerigske kampe; thi dermed ville De forbitre Deres egen stilling og gøre sagen en dårlig tjeneste.« Heller ikke med hensyn til § 5 kan A. D. Jørgensen rose H. P. Hanssen: »Deres opræden ved at hævde nulliteten af § 5 forekom mig således ilde betænkt og en væsentlig blottelse overfor modstandere.«

Der er i alt dette ingen holdepunkter for, at A. D. Jørgensen i synsmåde lå H. P. Hanssen nærmere end Jessen.

Til at begynde med havde A. D. Jørgensen da heller intet at indvende imod

Jessen, eller i hvert fald intet imod at søge kontakt med ham. I 1882 – fem måneder efter at Jessen er blevet redaktør af Flensborg Avis – får han hjertelige hilsener fra A. D. Jørgensen gennem et brev til Gustav Johannsen. I 1886 foreslog A. D. Jørgensen, der selv i slutningen af 1860'erne var blevet stillet overfor forslag om at oprette et tidsskrift for den sønderjyske sag, at redaktør Jessen skulle udgive et sønderjysk tidsskrift, og han tilbød sig selv som medarbejder. Jessen undslog sig, og fra 1889 udkom tidsskriftet (Sønderjyske årbøger) da med H. P. Hanssen som redaktør. A. D. Jørgensen skrev herom i et afsnit, som efter Johan Ottosens råd blev udeladt ved trykningen af »En redegørelse«, men som senere er blevet offentliggjort af sønnen, Troels G. Jørgensen: »Jeg havde først tænkt på Jessen i Flensborg og skrevet til ham om det (alt i 1886), men hans tåbelige fjendskab mod Hanssen, hvis navn han ikke ville tåle ved siden af sit eget, førte til et brud, som ikke senere heledes.«

Jessens nej tak til forslaget i 1886 kan nu ikke forklares med, at han ikke ville tåle H. P. Hanssens navn ved siden af sit eget, for i 1886 var der kun tale om een udgiver, een redaktør og eet navn: Jessen. Først i 1887 lærte A. D. Jørgensen H. P. Hanssen at kende. Men A. D. Jørgensen er ingenlunde Jessen uvenlig stemt i 1887: »Jessen har jeg her set og talt med et par gange; han er ikke lidt forandret siden 1884, afgjort til sin fordel; det urolige og nervøse mærkes ikke mere i den grad.«

I 1888 søger både A. D. Jørgensen og magister H. V. Clausen at forsone Jessen og H. P. Hanssen og bringe dem i samarbejde, den første om redaktionen af Sønderjyske årbøger, den sidste – efter et forgæves tankeeksperiment m. h. t. at slå Dannevirke ned – om redaktionen af Flensborg Avis, med H. P. Hanssen placeret i Åbenrå som leder af en særlig Åbenrå-udgave; hans

tilhængere regnede med, at H. P. Hanssen kunne blive sideordnet med Jessen og få veto, hvis man ventede, til pekuniære vanskeligheder tvang Jessen til at give køb. Den 19. november 1888 må H. P. Hanssen dog meddele H. V. Clausen, at »Deres plan med Jessen og mig fra i sommer er nu røget helt i lyset«, idet Jessen til at klare særudgaven af Flensborg Avis i Åbenrå har ansat Nic. Andersen. Clausen spørger i et brev to dage senere: Hvem er dog den Andersen? Og han oplyser, at Jessen trænger til penge, og at A. D. Jørgensen er misfornøjet med, at Jessen har begyndt udgivelsen af en særudgave for Åbenrå uden at underrette ham, når han så bagefter kommer og beder om støtte.

Den 15. januar 1889 meddeler A. D. Jørgensen H. P. Hanssen, at »som De jo ved, kan Jessen ikke deltage i udgivelsen« af Sønderjyske årbøger, men at »De må træffe de endelige aftaler med Jessen om trykningen m. m.« Den 24. januar skriver Jørgensen til Jessen om trykkepriser, heftning m. m., men han er misfornøjet med Jessen, som han mener har intrigeret Peder Skau ind i redaktionen. Om de er stødt sammen over dette spørgsmål eller trykningen, nok er det, at den 12. februar 1889 meddeler A. D. Jørgensen H. P. Hanssen, at »med Jessen rev det helt ud; jeg kom til at sige ham forskellige sandheder, som var langt fra at være behagelige. Men han kommer nok til besindelse engang.« Den 21. marts skrev Jørgensen mere forsonligt til Monrad, gennem hvem han sender venlige hilsener til Jessen: »Desværre er det ikke lykkedes på samme måde at forlige modsatte personligheder i den sønderjyske sags tjeneste. Uventet for mig, men, som jeg nu ser, i dyb sammenhæng med andre forhold, gik den påtænkte forening af Jessen og Hanssen med Johannsen ved udgivelsen af de »sønderjyske årbøger« i stykker.«

I 1891 stempler A. D. Jørgensen redaktør Jessen som en nar, tilsyneladende

på grund af uenighed om den danske politik i fortiden, hvor A. D. Jørgensen viste sig ret ømfindelig, hvis man drog hans autoritet i tvivl. Men i 1892 har han påny overvundet sig selv og foreslår H. P. Hanssen – med understregning af Jessens stærke position – at få Jessen med til København for at gøre noget for tilvejebringelsen af et bedre forhold de to imellem. Det bliver ikke til noget, og senere på året noterer Jørgensen med tilfredshed, at Villars Lunn's beundring for Jessen »var meget aftaget«. I 1894 skriver A. D. Jørgensen til H. P. Hanssen, at han kunne ønske ham som bladleder »noget af Jessens særlige talent«, men han foretrækker alligevel Hejmdal for Flensborg Avis. Iøvrigt holder han ikke Flensborg Avis længere, men »der er ikke andet for end at se at komme ud af det med Jessen eller gøre ham så uskadelig som mulig«. I 1895 oplyser H. V. Clausen, at »A. D. Jørgensen har tit talt om en offentlig erklæring i de kongerigske blade, hvori vi advarer hans læsere i Kongeriget mod at fæste tro til hans skildring af personer og forhold nede hos jer«.

A. D. Jørgensen vender i 1896 påny tilbage til det stadig aktuelle problem. Han skriver til pastor Poulsen, Bovlund: »De må nok sige, at forholdet til H. P. er det mørke punkt i Jessens liv; det er snart sagt et mørkt punkt i danskhedens sag i Sønderjylland. For mig er Jessen en i højeste grad usympatetisk personlighed; jeg må tvinge mig, når jeg dog villig anerkender hans betydelige evner og på sin vis opofrende virksomhed. Hvad H. P. Hanssens stilling angår, da ville jeg ønske, at han kunne skilles fra Hejmdal; han er ikke skabt til redaktør, og en folkerepræsentant bør aldrig være redaktør tillige ... En anden redaktør kunne vel også lettere genoprette et godt forhold til Dannevirke, muligvis endog til Flensborg Avis og dermed hæve bladet. Som det nu er, er det en stadig fare for dem alle.«

Fra samme år – 1896 – kendes den eneste kommentar fra redaktør Jessen til A. D. Jørgensens holdning: »Tidligere har jeg haft en del med ham at bestille, men jeg kunne ikke indordne mig under hans indflydelse, og forholdet er overmåde køligt.«

Året efter døde A. D. Jørgensen, den 5. oktober 1897. Man kan i tre nekrologer finde hentydninger, der kan forklare hans placering i de sønderjyske stridigheder. Jens Jessen hyldede hans minde, men lagde dog ikke skjul på, at myndigheden lejlighedsvis kunne gøre A. D. Jørgensen mindre hensynsfuld i formen; »rigsarkivaren var ikke altid let at arbejde sammen med, og han forstod måske heller ikke tilfulde personlig at bedømme de mennesker, med hvem han kom i berøring«.

H. P. Hanssen skrev som eleven om læreren: »For os yngre var A. D. Jørgensen en faderlig ven, en aldrig svigtende rådgiver«. H. V. Clausen bad – med tilslutning fra H. P. Hanssen – »om tilladelse til at lade A. D. Jørgensens arbejdsværelse fotografere, således at vi ser hans skrivebord med kurvestolen bag, hvor vi så ofte har siddet, mens han docerede for os«. Og endnu i afstemningstidens kampe følte H. P. Hanssen det, som om A. D. Jørgensen »nikkede til mig« fra billedet på skrivebordet, og intet gav ham større tryghedsfølelse end bevidstheden om, at »jeg handlede i hans ånd og udførte de tanker, han havde indprentet mig«.

Johan Ottosen skrev i sin nekrolog, at A. D. Jørgensen »så skarpt og skeptisk på mennesker, var kølig og hård i at vrage dem, der forekom ham uægte og dumme, eller som blot ikke passede for det, han ville have frem«. Der var en del ved den stejle Jens Jessen, der ikke passede den stejle, docerende A. D. Jørgensen.

Disse oplysninger kan tjene som et supplement til Rerups bog. En skildring af A. D. Jørgensen mangler noget væsentligt, når den tier om disse forhold.

Bjørn Svendsen

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i
Ajdske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Haslev
GYMNASIUM**

Kostskole for drenge

6. og 7. hovedskoleklasse,
realafdeling og gymnasium.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering

**Besøg
landsdelens
museer**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye
og den ældre litteratur
på hylderne

Haderslev - tlf. 2 25 71

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjysk
Tæppefabrik**

A. R. Kjærby A-S
Iløjer

Graasten Bank ^{As}

GRAASTEN

^{As} Sønderjysk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI
AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

HORSENS HAVN

- Mange moderne stykgodskraner
- 7,00 m vanddybde
- Havnen kan besejles dag og nat
- Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje

Paasch & Larsen, Petersen

Aktieselskab

Horsens - Telefoner: 207 - 807 - 808

Windfeld-Hansens

Bomuldsspinderi A/S

VEJLE

Støt
vore
annoncører

Aldrig læste bøger er død kapital Byt til andre bøger eller sælg

Se BOGBØRSEN på omslagets anden side.

Tilbud og efterlysninger
så BOGBØRSEN
Optages gratis for abonn.
på Sønderjysk Månedsskrift

Tønder Landmandsbank A/S

Kontorer i Tønder - Skærbæk - Ballum - Brede - Brøns - Bylderup Bov
Frifelt - Højer - Tinglev - Visby

Morsø Støbegods

Aktieselskabet
N. A. Christensen & Co.
Kongelig Hofleverandør
NYKØBING MORS

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/S • VOJENS

Sønderjysk Månedsskrifts adresse: H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Redaktørernes adresser: Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Cand. polit. Inger Bjorn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.